

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ СЕМІНАРІЇ (1786–1919 рр.)

У статті подано та проаналізовано різні групи джерел, які висвітлюють історію Чернігівської духовної семінарії в 1786–1919 рр., – одного з провідних навчальних закладів у системі середньої та вищої освіти на території Північного Лівобережжя.

Ключові слова: Чернігівська духовна семінарія, законодавчі акти, діловодна документація, періодика, спогади.

На сучасному етапі розвитку історичної науки зростає інтерес до вивчення ролі церкви в усіх сферах суспільного життя. Помітний внесок у розвиток освіти, науки та культури належав духовним навчальним закладам. З духовних семінарій та академій вийшли відомі вчені, педагоги, митці, державні та громадські діячі. Чернігівська духовна семінарія, спираючись на здобутки Чернігівського колегіуму, поступово перетворилася в один з провідних навчальних закладів регіону, важливу ланку в системі середньої та вищої освіти на території Північного Лівобережжя наприкінці XVIII – на початку XX ст.

Джерельна база з історії Чернігівської духовної семінарії представлена передусім комплексом писемних джерел, виявлених у архівосховищах Києва, Чернігова і Санкт-Петербурга, які за видовою ознакою можна розподілити на кілька груп. Першу групу складають законодавчі та нормативно-правові акти, що регламентували діяльність духовних навчальних закладів. До них належать укази та розпорядження Синоду, Чернігівського єпархіального правління, Статути та штати духовних навчальних закладів.

Першим законодавчим документом, котрий окреслював правове поле діяльності духовних семінарій, що створювались у Російській імперії, був «Духовный регламент» 1721 р. На його основні положення спиралися єпархіальні архієреї при відкритті навчальних закладів. У «Духовном регламенті» сформульовано основні вимоги до викладання та організації виховного процесу в семінаріях.

Указ Синоду від 31 жовтня 1798 р. «О порядке учения в духовных академиях и семинариях» не передбачав суттєвих змін у галузі духовної освіти, але визначав мету і завдання діяльності семінарій, які було розподілено на духовно-навчальні округи на чолі з академіями.

Протягом XIX – початку XX ст. діяльність духовних семінарій регламентували перш за все Статути. Так, Статут 1814 р. засвідчив остаточну уніфікацію системи середніх духовних навчальних закладів та відповідних обов'язків єпархіальних архієреїв, ректорів, інспекторів та їх помічників, викладачів і обслуговуючого персоналу семінарій. У ньому визначено термін навчання, категорії вихованців, умови прийому до семінарії, навчальні плани. Статут містив правила поведінки вихованців у навчальний та позанавчальний час, перелік засобів покарання та заохочення.

Статути 1867 р. та 1884 р. мали аналогічну структуру, але містили певні нововведення. У 1908 р. Статути систематизували і видали «Свод уставов и проектов уставов духовных семинарий 1808–1814, 1862, 1867, 1884 и 1896 гг.» [13]. Крім власне Статутів, збірник містив детальні пояснювальні записки, а також навчальні плани й типові штати духовних семінарій.

У Центральному державному історичному архіві України у м. Києві у фонді Київської духовної академії (ф. 711) зберігається указ Синоду від 1 березня 1839 р. «Об упразднении Комиссии Духовных училищ и утверждении при Синоде Управления: Духовно-Учебного и Хозяйственного» [16], що засвідчив реорганізацію системи підпорядкування духовних навчальних закладів та затвердив нові вимоги до їхньої звітності. У фонді виявлено також штатні розписи духовних семінарій 1836 та 1840 рр., які засвідчують приналежність Чернігівської духовної семінарії до третього розряду, відповідно до якого здійснювався розподіл коштів на утримання навчального закладу [17].

Укази й розпорядження Синоду містять і фонд Чернігівської духовної семінарії (ф. 682), що зберігається у Державному архіві Чернігівської області [4]. Це, зокрема, указ Синоду від 17 липня 1802 р. про направлення вихованців духовних навчальних закладів до Медико-хірургічних академій [5]. У фонді також зберігається низка указів духовної Дикастерії щодо прийняття та звільнення викладачів Чернігівської духовної семінарії, затвердження складу семінарського правління та зарахування учнів на казенне утримання [5; 6; 7]. Значний інтерес становить указ Синоду від 13 лютого 1805 р., який дозволяв вихованцям семінарії обіймати священницькі посади до закінчення повного курсу навчання [6].

У Російському державному історичному архіві в Санкт-Петербурзі у фонді Учбового Комітету при Синоді (ф. 802) виявлено указ Синоду від 15 жовтня 1872 р. «О введении в духовных семинариях учения о русском расколе» [12].

Після заснування у 1861 р. газети «Черниговские епархиальные известия» – офіційного друкованого органу Чернігівської єпархії – на її сторінках систематично друкувались укази й розпорядження Синоду, які визначали порядок введення нових Статутів та штатів, подання звітності про витрачені кошти, запровадження змін до навчальних планів та ін. Друкувались також розпорядження єпархіального керівництва, які стосувалися, зокрема, прийняття пожертв на утримання семінарії, розподілу стипендій із зазначенням джерел фінансування, забезпечення викладачів Чернігівської семінарії додатковими доплатами.

Другу групу джерел становить діловодна документація – звіти, журнали засідань, постанови, рапорти, службове листування, довідки.

Щорічні комплексні звіти про діяльність Чернігівської духовної семінарії містять докладні відомості про стан

справ у семінарії, значні події в її життєдіяльності. Насиченими цікавою інформацією були також звіти про стан навчально-виховної частини семінарії, що складалися ректором. Окрім чисельності викладачів та вихованців, у них фіксувався обсяг навчальних дисциплін.

Унікальним джерелом з історії Чернігівської духовної семінарії є звіти призначених Синодом ревізорів, які ретельно аналізували усі складові роботи навчального закладу. У них зазвичай наводилися відомості про склад викладачів, детально описувалась організація навчального та виховного процесів. До звітів також додавали списки письмових робіт, які писали вихованці протягом звітного року, відомості про кількість вихованців та розподіл їх за класами, навчальне навантаження викладачів.

У зв'язку з тим, що до 1869 р. Чернігівська духовна семінарія знаходилась у підпорядкуванні Київської духовної академії, звіти про ревізії, проведені у першій половині XIX ст., відклалися у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві у фонді Київської духовної академії (ф. 711). Звіти ревізорів другої половини XIX – початку XX ст. зберігаються у Російському державному історичному архіві у Санкт-Петербурзі у фондах Учбового Комітету при Синоді (ф. 802), Канцелярії Синоду (ф. 796), Канцелярії оберпрокурора Синоду (ф. 797).

Документи про витрати коштів на утримання Чернігівської духовної семінарії, виплату заробітної платні, опис семінарського майна було виявлено у фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (ф. 711) та Державного архіву Чернігівської області (ф. 682). У фонді Чернігівської духовної семінарії також відклалися звіти щодо чисельності викладачів та вихованців семінарії, навчальних дисциплін, розкладу проведення іспитів, пропусків занять семінаристами.

У Російському державному історичному архіві в Санкт-Петербурзі у фонді Учбового Комітету при Синоді (ф. 802) відклалися низка журналів засідань Учбового Комітету при Синоді та Правління Чернігівської духовної семінарії. Вони дають змогу реконструювати події, що відбувалися в семінарії під час заворушень у 1905–1908 рр. та 1914–1915 рр. Журнали Педагогічних зібрань закладу містять інформацію про обговорення навчальних програм, перегляд правил поведінки вихованців.

Численні подання та рапорти Правління Чернігівської духовної семінарії містить фонд Київської духовної академії (ф. 711). Вони стосуються нагородження викладачів, прийняття вихованців на казенне утримання, відправлення їх на навчання до Київської духовної академії, Московської та Санкт-Петербурзької Медико-хірургічних академій. Рапорти Правління Чернігівської духовної семінарії також містять дані про кількість викладачів і чисельність вихованців.

Про заповнення казеннокоштных вакансій, зменшення кількості пансіонерів у семінарському гуртожитку, збільшення плати за гуртожиток, проведення вступних випробувань та перескладання іспитів йдеться в

постановах Правління семінарії, що були оприлюднені на сторінках місцевих часописів.

Газета «Черниговские епархиальные известия» також публікувала розроблені Правлінням Правила вступу до Чернігівської духовної семінарії. У них зазначалися вікові обмеження щодо вступу, обсяг знань, що підлягали перевірці, а також розклад екзаменів. Були також надруковані Правила поведінки вихованців з переліком їхніх обов'язків, вимог до поведінки в навчальний і позанавчальний час, у канікулярний період.

Цінну інформацію з історії Чернігівської духовної семінарії містить службове листування з органами управління духовними закладами. Так, у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (ф. 711) зберігається листування Правління Чернігівської духовної семінарії з Правлінням Київської духовної академії. У Державному архіві Чернігівської області (ф. 682) відклалося листування з Комісією духовних училищ Синоду.

У фонді Київської духовної академії (ф. 711) виявлено послужні списки викладачів Чернігівської духовної семінарії за 1818–1858 рр. Вони дають змогу з'ясувати їхній освітній ценз і педагогічний стаж. У Російському державному історичному архіві у Санкт-Петербурзі збереглися послужні списки викладачів за 1802 р. та 1806 р. Протягом 1899–1907 рр. послужні списки викладачів семінарії друкувалися на сторінках «Черниговских епархиальных известий».

Фонд Чернігівської духовної семінарії (ф. 682) в Державному архіві Чернігівської області містить численні книги витрат коштів на бібліотеку, лікарню, канцелярію, утримання семінарських будівель, меблі, продукти харчування тощо.

У Російському державному історичному архіві у Санкт-Петербурзі у фонді Учбового Комітету при Синоді (ф. 802) зберігаються відомості про виділення коштів на утримання Чернігівської духовної семінарії, кількість паралельних відділень, розмір плати за навчання, чисельність вихованців. Відомості про добродійні внески на утримання семінарії, покращення побуту викладачів та вихованців оприлюднювалися на сторінках «Черниговских епархиальных известий». Також часопис регулярно друкував інформацію про пожертви, що надходили до цього духовного закладу.

До третьої групи використаних джерел належать судово-слідчі документи (протоколи допитів, свідчення, висновки слідства, вироки, службове листування), що відклалися у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві у фонді Прокурора Київської судової палати (ф. 317). Тут зосереджені справи по звинуваченню вихованців Чернігівської духовної семінарії в приналежності до таємних гуртків та зберіганні й розповсюдженні нелегальної літератури. Виявлені слідчі матеріали дали змогу реконструювати діяльність таємних гуртків, до складу яких входили вихованці Чернігівської духовної семінарії у 1883–1886 рр., про-

слідкувати їх трансформацію та долю активних учасників. Документи цього фонду засвідчили існування у 1907 р. в семінарії нелегальної «Черниговской организации Общесеминарского союза» [15].

Четверту групу використаних джерел складає періодика, передусім часописи «Черниговские епархиальные известия» (1861–1911 рр.) та «Вера и жизнь» (1911–1917 рр.). Згідно із затвердженою Синодом програмою від 31 грудня 1859 р. вони мали друкувати розпорядження місцевої епархіальної влади, оголошення та повідомлення для церковних установ, навчальних закладів та духовенства епархії. Відтоді на шпальтах зазначених видань регулярно публікувалися повідомлення про діяльність Чернігівської духовної семінарії. Щорічно друкувалися загальні списки її вихованців, осіб, яким призначалася грошова допомога, прізвища учнів, які вчасно не внесли плату за гуртожиток. Оголошення на сторінках цих видань інформували про умови прийому до семінарії, проведення вступних випробувань, наявність вакантних посад викладачів.

П'яту групу складають спогади вихованців та викладачів Чернігівської духовної семінарії. Як носій історичної пам'яті суспільства й самосвідомості людини мемуарна література є важливим джерелом історичного пізнання. Незважаючи на властиве спогадам суб'єктивне забарвлення, вони дозволяють відтворити приховані від стороннього ока сторінки історії.

І. Кулжинський, який навчався в семінарії на початку XIX ст., висвітлив деякі аспекти побуту семінаристів та долі вихованців після закінчення навчального закладу [10]. У спогадах Й. Самчевського, котрий викладав у Чернігівській духовній семінарії протягом 1823–1836 рр., значну увагу приділено організації навчально-виховного процесу, постатям очільників закладу й викладачів [2].

Вихованець Чернігівської духовної семінарії О. Кістяківський схарактеризував напрямки виховного процесу в навчальному закладі, умови життя та побуту семінаристів, змалював колоритні постаті деяких викладачів [1].

У спогадах випускника Чернігівської духовної семінарії Г. Богуславського йдеться про його навчання в середині XIX ст., детально описано семінарські будівлі, висвітлено умови побуту вихованців та форми проведення дозвілля [3].

Мемуари священника М. Полонського інформують про викладацький склад семінарії. Він також детально висвітлив життя і побут семінаристів, а також настрої, що панували в їхньому середовищі [11].

Про особливості естетичного виховання в Чернігівській духовній семінарії, існування нелегальних гуртків та спілкування вихованців з передовими громадськими діячами міста йдеться у спогадах П. Тичини [14]. Йому, як одному з найвідоміших випускників Чернігівської духовної семінарії, присвячені спогади І. Львова, що зберігаються у Державному архіві Чернігівської області [7; 8].

У спогадах М. Ковалевського схарактеризовано діяль-

ність нелегального гуртка чернігівських семінаристів на чолі з М. Левицьким на початку XX ст. [9].

До шостої групи увійшли епістолярні джерела. В особовому фонді І. Львова (ф. Р-1495) у Державному архіві Чернігівської області зберігається його листування зі своїми вихованцями-семінарстами [8].

Отже, незважаючи на прикру втрату значної частини архіву Чернігівської духовної семінарії, всебічний аналіз масиву писемних джерел дозволяє з'ясувати основні етапи історії семінарії та визначити її місце у розвитку освіти, науки та культури Північного Лівобережжя.

ДЖЕРЕЛА

1. Александр Федорович Кистяковский (Биографический очерк, с отрывком из рукописной автобиографии его). *Киевская старина*. 1895. № 1. С. 1–43.
2. Воспоминания Иосифа Самчевского (1800–1886 гг.). *Киевская старина*. 1893. № 12. С. 353–375; 1894. № 1. С. 21–51; № 2. С. 267–281; № 4. С. 74–90; № 5. С. 214–275.
3. Г.Б. Черниговская семинария 50-т лет назад. *Вера и жизнь*. 1915. № 5–6. С. 77–98; № 7. С. 59–79.
4. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО), ф. 682, оп. 1, спр. 1.
5. ДАЧО, ф. 682, оп. 1, спр. 4.
6. ДАЧО, ф. 682, оп. 1, спр. 12.
7. ДАЧО, ф. Р-1495, оп. 1, спр. 114.
8. ДАЧО, ф. Р-1495, оп. 1, спр. 115.
9. Ковалевський М. При джерелах боротьби. Мюнхен : Іннсбрук, 1960. 720 с.
10. Кулжинский И. Воспоминания старинного Черниговского семинариста. *Черниговские епархиальные известия*. 1877. № 8. Часть неофициальная. С. 210–221.
11. Полонський М. Спогади священника / упоряд. Євгенія Марховська, Александр Тарасенко. Київ. 2010. 360 с.
12. Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі, ф. 797, оп. 9, спр. 18.
13. Свод уставов и проектов уставов духовных семинарий 1808–1814, 1862, 1867, 1884 и 1896 гг. Санкт-Петербург : Синодальная типография, 1908. XXV; 406; 116 с.
14. Тичина П. З минулого – в майбутнє. Київ : Дніпро, 1973. 344 с.
15. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі ЦДІАК України), ф. 317, оп. 1, спр. 5015.
16. ЦДІАК України, ф. 711, оп. 2, спр. 2988.
17. ЦДІАК України, ф. 711, оп. 2, спр. 3127.

Tsypliak N.O. Sources from the history of Chernihiv theological seminary (1786–1919)

At the present stage of historical science development, the interest in studying the church role in all spheres of public life is increasing. A significant contribution to the development of education, science and culture belonged to theological educational institutions. Famous scholars, educators, artists, state and public figures finished theological seminaries and academies. Chernihiv Seminary, basing on achievements of Chernihiv Collegium, gradually turned into one of the leading educational institutions in the region, an important part in the system of secondary and higher education in the northern Left Bank in late 18th – early 20th centuries.

The source base from the history of Chernihiv Theological Seminary is represented first of all by a complex of written sources found in Kyiv, Chernihiv, and St. Petersburg archives.

The whole complex of sources from the history of Chernihiv Theological Seminary can be divided into several groups for species characters. The first group consists of legislative and regulatory acts which were regulating activities of theological educational institutions. The decrees and orders of Synod, Chernihiv diocesan administration, statutes and staffs of theological educational institutions belong to this group.

The second group of sources consists of a clerical documentation – reports, meeting journals, decrees, reports, official correspondence, certificates. Annual complex reports about the activity of Chernihiv Theological Seminary contain detailed information about a situation in the seminary, significant events in its life. Reports about the educational and upbringing part of the seminary, which were formed by the rector, are full of interesting information.

The unique source from the history of Chernihiv Theological Seminary is reports of the Synod's appointed inspectors who analyzed carefully all components of the educational institution's life. They usually provided information about the staff of teachers, the organization of educational and upbringing processes was described in details. Reports also included the lists of students' written

works during the reporting year, information about the number of students and their allocation in classes, and the schoolmasters' teaching load. A valuable information from the history of Chernihiv Theological Seminary contains an official correspondence with the government of religious institutions.

The third group of used sources is represented with judicial investigative documents (interrogation protocols, testimonies, investigative conclusions, verdicts, official correspondence). Identified investigative materials allowed to reconstruct the activities of secret clubs, where were students of Chernihiv Theological Seminary.

The fourth group of used sources consists of periodicals, first of all «Chernigovskie eparchialnye izvestiya» (1861–1911) and «Vera i zhyzn» (1911–1917). Reports about the activity of Chernihiv Theological Seminary were regularly published there.

The fifth group are memoirs of students and teachers of Chernihiv Theological Seminary. The memoir literature is an important source of historical knowledge as a bearer of a historical memory of the society and human consciousness.

The sixth group include epistolary sources.

Consequently, despite the loss of a large part the Chernihiv Seminary archive, a comprehensive analysis the array of written sources allows us to find out main stages in the history of Chernihiv Theological Seminary and determine its place in a development of education, science and culture of the northern Left Bank.

Key words: Chernihiv Theological Seminary, legislative acts, clerical documentation, periodicals, memoirs.

REFERENCES

1. Alexander Fedorovich Kistyakovskiy. (1895). (Bibliografichnyi narys z uryvkom z rukopysnoi avtobiografii yoho) [Bibliographic sketch, with an excerpt from a handwritten autograph of his]. *Kyivska starovyna – Kyiv Antiquity*, 1, pp. 1–43. [in Russian].
2. Spohady Yosyfa Samchevskoho (1893). [Memoirs by Yosyf Samchevskii]. *Kyivska starovyna – Kyiv Antiquity*, 12, pp. 353–375. [in Ukrainian].
3. G.B. (1915). Chernihivska seminarii 50 rokiv tomu [Chernihiv seminary 50 years ago]. *Vira i Zhyzn – Faith and Life*, 5–6, pp. 77–98. [in Ukrainian].
4. Derzhavnyy arhiv Chernihivskoi oblasti (dali DACHO), f. 682, op. 1, spr. 1.
5. DACHO, f. 682, op. 1, spr. 4.
6. DACHO, f. 682, op. 1, spr. 12.
7. DACHO, f. R-1495, op. 1, spr. 114.
8. DACHO, f. R-1495, op. 1, spr. 115.
9. Kovalevskiy, M. (1960). *Pry dzherelakh borotby [At the sources of struggle]*. Miunkhen : Innsbruk. [in Ukrainian].
10. Kulzhynskii, I. (1877). Spohady starinoho Chernihivskoho seminarysta [Memoirs of an old Chernihiv seminarian]. *Chernihivskie yeparkhialnye izvestiia – Chernihiv diocesan information*, 8, Chast neofitsialnaia, pp. 210–221. [in Ukrainian].
11. Yevheniia Markhovska, Oleksandr Tarasenko. (Comps.) (2010). *Polonskyi M. Spohady sviashchennyka [Memoirs of a priest]*. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Rosiiskyy derzhavnyi istorychnyy arkhiv u Sankt-Peterburzi, f. 797, op. 9, spr. 18.
13. *Svod ustavov i proektov ustavov dukhovnykh seminariy 1808–1814, 1862, 1867, 1884 i 1896 rr.* (1908). Sankt-Peterburg. [in Russian].
14. Tychyna, P. (1973). *Z mynuloho – v maibutnie [From the past to the future]*. Kyiv : Dnipro. [in Ukrainian].
15. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyy arkhiv Ukrainy v m. Kyievi (dali TsDIAK Ukrainy), f. 317, op. 1, spr. 5015.
16. TsDIAK Ukrainy, f. 711, op. 2, spr. 2988.
17. TsDIAK Ukrainy, f. 711, op. 2, spr. 3127.

Стаття надійшла до редакції 02.03.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.



УДК 908(477.51–25)

Д.М. Матвієнко

УЧАСТЬ П.М. ДОБРОВОЛЬСЬКОГО В ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ПРОВЕДЕННІ XIV ВСЕРОСІЙСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО З'ЇЗДУ У ЧЕРНІГОВІ

Стаття присвячена XIV Археологічному з'їзду, що проходив у Чернігові за підтримки історика, краєзнавця, гласного Чернігівської міської думи П.М. Добровольського (1871–1910). На основі системного аналізу джерел та літератури розглянуто його внесок в організацію з'їзду, пошук фінансового забезпечення та систематизацію фондів. Було висвітлено етапи підготовки П.М. Добровольського до презентації археологічних, архівних та фольклорних матеріалів. Загальне уявлення про колекцію з'їзду складено на основі «Каталога виставки XIV Археологічного съезда в г. Чернигове», складеного П.М. Добровольським.

У статті розкрито практичну діяльність вченого як члена Чернігівської губернської вченої архівної комісії при підготовці до з'їзду на основі місцевих видань «Черниговское слово», «Черниговские губернские ведомости».

Ключові слова: XIV Археологічний з'їзд, П.М. Добровольський, музейні фонди, виставка, Чернігівська губернська вчена архівна комісія.

XIV Археологічний з'їзд проходив у Чернігові 1–12 серпня 1908 р. У його роботі брали участь професор Самоквасов, історик Ловайський, директор Санкт-Петербурзького Археологічного інституту Покровський, професор Трутовський та інші [3, с. 686].

Історію підготовки до з'їзду у своїх працях висвітлювали О. Коваленко, О. Черненко Л. Ясновська, С. Щербина, але ґрунтовної праці, присвяченої внеску П.М. Добровольського у проведення цієї події, поки що немає. У статті ми намагаємось частково виправити ситуацію. Вивчення біографій та наукового доробку вчених XIX–XX ст. дозволяє збагатити українську історіографію та відновити історичну пам'ять.

Відкриття з'їзду відбулось 1 серпня о 2 год. дня. Перед його початком був проведений молебень Преосвященного Антонія, єпископа Чернігівського та Ніжинського, і соборного духовництва. Розпочати з'їзд доручили Міністру народної освіти П. Погодіну. Далі слово було надане чернігівському губернатору Н. Родіонову та запрошеним гостям. Після всіх виступів підсумок підвів П. Добровольський, який представив звіт про діяльність місцевого комітету з організації з'їзду та підготовлену виставку [4, с. 688].

Засідання проводились в приміщенні губернського дворянського зібрання і дворянського пансіону-притулку. Було заслухано близько 90 доповідей.

Наукові засідання розпочались 2 серпня і відбувались вранці і ввечері. Для зручності вони поділялись на секції, які проходили одночасно. На думку Петра Добровольського, найважливішими і найцікавішими були доповіді, пов'язані з Чернігівщиною. До таких він відніс виступи Самоквасова «Про северянскую землю и северян за гордищами и могильниками», Горностаева «Архитектура давних храмов Чернигова до монгольского времени», Айналова «Архитектура Черниговских храмов», Міллера «Лотос в малороссийском орнаменте» та інші [3, с. 720].

Програмою було передбачено обговорення багатьох